

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ПОРІВНЯННЯ

В статті з'ясована специфіка функціонально-семантичної категорії порівняння, проаналізовано взаємозв'язок логічної моделі та структури її формального вираження в конструкціях порівняльної семантики, окреслено функціонально-семантичне поле компаративності. Запропоновано опис категорії порівняння з урахуванням філософського та логічного аспектів.

Ключові слова: логічна модель порівняння, функціонально-семантичне поле компаративності, засоби вираження функціонально-семантичної категорії порівняння.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях виникають нові теоретичні проблеми, що дозволяють по-новому осмислити традиційні уявлення про мову, її структурно-системну організацію. Ці проблеми пов'язані зі складним комплексом таких кардинальних питань як знакова природа мови, сутність лінгвістичних значень, взаємовідношення між поняттям і лексичним значенням, широкі й багатосторонні зв'язки мови з психічними й логічними явищами та специфічні закономірності її функціонування й розвитку. Пошук загальних закономірностей в часткових вербальних формах, спроби розшифрувати алгоритми розуму, досліджуючи закономірності мовних правил, здійснювалися в різні періоди розвитку мовознавства: «В самій мові – від утворення слова до найменшої зміни його – виражається мислення людини. А тому ми повинні зрозуміти мову і побудувати її на основі втіленої в ній думці. В структурі мови реалізуються далеко не всі логічні поняття, але всі поняття, які є в мові – обов'язково мають логічне підґрунтя [1, с.530].

Системне впорядкування уявлень про різноманітні життєві явища передбачає категоризацію світу, тобто мисленнєву операцію, спрямовану на формування понять, що максимально узагальнюють та

класифікують результати пізнавальної діяльності людини [6, с.307]. Категоризація, на думку американського вченого Дж. Лакоффа, є найважливішою функцією свідомості, оскільки ця операція лежить в основі нормального функціонування нашого мислення, сприйняття, практичної діяльності та мовлення [8, с.5]. Для репрезентації людських знань кожна мова має не лише лексичний масив, одиниці якого називають предмети і явища світу, вона репрезентує і певну кількість семантичних категорій, більшість з яких є універсальними (напр.: час, множинність, локативність, стать тощо). Кількість, специфіка мовних категорій може змінюватися з часом, проте вираження таких узагальнених уявлень про світ постійно присутнє в мові в цілому та в її граматичній будові зокрема. За визначенням Олександра Потебні, думка в формальних проявах мови завжди пов'язана з граматичними формами: віддаляючись від однієї, вона обов'язково в той же час створює іншу [9, с.50]

За сутністю, способом репрезентації людських знань виокремлені в мові категорії нерівноцінні. Зокрема, О. С. Кубрякова поділяє всі мовні категорії на два типи: такі, що спрямовані на категоризацію позамовного, екстралінгвістичного знання про світ, та вербально орієнтовані, що структурують властивості самої мови та її системи, знання про мову. [6, 314-315]. Саме до сукупності екстралінгвальних категорій належить багатопланова і, незважаючи на велику кількість досліджень, недостатньо вивчена категорія порівняння.

Загалом у науковій літературі порівняння вивчають у різноманітних аспектах: філософському, логічному, психологічному, літературознавчому і, звичайно, лінгвістичному, в межах якого явище компаративності є об'єктом дослідження в лексикології, фразеології, граматиці, стилістиці з різних позицій.

Хоча дослідження явища компаративності та його лінгвістичного статусу були об'єктом багатьох українських (І.К.Кучеренко, М.І.Вихристюк, М.С.Заборна та ін.) та зарубіжних (М.І.Черемісіна, Н.Ю.Шведова, Н.А.Широкова, В.М.Огольцев та ін.) мовознавців, проте, як зазначав І.К.Кучеренко, порівняльні конструкції не знайшли вичерпного опису, а також єдиного, послідовного й викінченого теоретичного обґрунтування [7, с.5], а тому ця проблема залишається актуальною і дотепер.

Незважаючи на великий обсяг монографічних, дисертаційних та атомарних робіт, якими збагатилася лінгвістика протягом останніх років, компаративність в українському мовознавстві вивчена недостатньо. Комплексний аналіз її як функціонально-семантичної категорії з урахуванням глибинного змісту конструкцій порівняльної семантики, досі так і не було зроблено. Зокрема, вітчизняна довідкова література в галузі мовознавства подає нечіткі дані про порівняння. Енциклопедія «Українська мова» (2000 р.) містить лише дві статті з цієї теми: «Порівняльний зворот» І.Р.Вихованця [10, с.467-468] та «Порівняння» Л.І.Мацько, де цей термін потрактовано в стилістичному аспекті як фігура мови, «що полягає в зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших [10, с.469-470].

На наш погляд, аби представити категорію порівняння в повному обсязі, слід звернутися до її опису в філософії та логіці. У гносеологічному аспекті в структурі елементарного акту порівняння як процесу учені виокремлюють такі компоненти: 1) об'єкт, що підлягає порівнянню; 2) об'єкт, з яким порівнюють; 3) ознаку (підставу) порівняння; 4) результат (висновок) порівняння. До порівнюваних об'єктів можуть належати окремі предмети і явища, їхні сукупності, загальні поняття, відчуття, уявлення, а також один об'єкт у різних

просторових положеннях і часових станах. Межами здійснення порівняння є випадок абсолютної тотожності, з одного боку, з іншого – абсолютна несхожість. При відхиленні від абсолютної тотожності та абсолютної несхожості маємо часткову подібність. Таким чином, відношення подібності багатоступеневе й можна говорити про: 1) повну подібність, тотожність, тобто рівність якісних і кількісних характеристик, 2) подібність за певною якісною характеристикою, про 3) відмінність між кількісними показниками окремої ознаки, та про 4) відсутність подібності у випадку абсолютної несхожості [4, с.35-48].

Тобто, якщо порівняльні конструкції другого класу: подібність за певною якісною характеристикою (сполучникові та безсполучникові компаративами) та третього класу: відмінність між кількісними показниками окремої ознаки (форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників) були предметом лінгвістичних досліджень, то першого та четвертого майже не розглядалися. Наприклад, речення на зразок *Нараз надворі стало ясно, як удень* (В.Бобинський), очевидно, можна віднести до порівняльних конструкцій тотожності, а речення *Їх зв'язували зовсім інші інтереси, ніж були досі* (О.Копиленко) до конструкцій, у яких відсутня подібність між об'єктом та суб'єктом порівняння.

Суттєво необхідним є розрізнення структури логічного порівняння і структури його мовного втілення, оскільки єдність мови і мислення не означає їхнього абсолютного збігу, але логічна схема порівняння є тим спільним, що залишається постійним, незмінним у її різних мовних втіленнях. Спираючись на гносеологічне розуміння природи компаративних відношень, установлюючи глибинну основу порівняння, на наш погляд, можна уникнути багатьох суперечностей в описі порівняльних конструкцій на формально-граматичному рівні. Так, приміром, труднощі у визначенні об'єкта порівняння в реченні

Біля самої стайні по-весняному жебонить струмок (М.Стельмах) в лінгвістичних дослідженнях долаються шляхом розгорнутої трансформації цього утворення: «*Біля самої стайні жебонить струмок так, як має жебоніти весною*», хоча й це не дає можливості вичленувати лексично виражений об'єкт порівняння [11]. Унаслідок цього стверджується, що порівняльне значення таких компаративем реалізується частково і такі конструкції належать до периферії функціонально-семантичної категорії порівняння, адже об'єкт мислиться неозначено, розмито й виражається описово. Зважаючи ж на глибинну структуру цієї конструкції констатуємо, що в даному випадку суб'єктом і об'єктом порівняння є та сама ситуація, але в різні часові проміжки. Отже, дискурсивна ситуація є суб'єктом порівняння (*струмок жебонить*), об'єкт порівняння – «весняна ситуація», маркером якої виступає редукована структура (*струмок жебонить навесні*) у формі лексеми *по-весняному*, а точніше – її основи, а комплекс морфів *по-/-ому* є показником порівняльних відношень.

Стосовно основи порівняння слід зазначити, що в мовленні вона переважно не вербалізується, адже, незважаючи на потужний лексичний фонд мови, в конкретних комунікативних актах мовець апелює до образного сприйняття дійсності, до спільного загальнолюдського досвіду. Є типи конструкцій, в яких порівнюються не речі самі по собі за їхніми реальними ознаками, а особливості сприйняття, переживання, тобто факти духовної природи. Очевидно, в цьому явищі проявляється закон економності в застосуванні вербальних засобів. Повертаючись до вищезгаданого прикладу, основу порівняння в компаративній конструкції домислюємо: це уявлення, сформовані внаслідок тривалих спостережень: (*струмок жебонить*) *дзвінко, радісно, оптимістично*.

Суто формальний підхід до визначення компонентів моделі порівняння призводить до плутанини у формулюванні їхньої

специфіки. Приміром, в конструкції *Полонина гула як вулик* за суб'єкт порівняння обирається *полонина*, об'єктом порівняння є *вулик*, а основою порівняння – *гула*. Однак вулик обирається для порівняння не за його здатністю густити, адже за приклад можна взяти і потяг, і водоспад чи автомобільну трасу. Автор хотів передати саме звукові особливості: гуде *багатоголосо*, як живий організм. Отже, суб'єктом та об'єктом порівняння в цьому реченні є не окремі предмети, а ситуації зі спільним предикатом: «полонина гуде», «вулик гуде».

Дослідження лінгвістичного статусу порівняння передбачає вивчення змісту порівняння, його типів, засобів вираження, їхньої системної взаємодії. Для вираження семантики порівняння використовуються засоби різних мовних рівнів: словотвірного, лексичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного. Зокрема, розвиток когнітивного та функціонального напрямів лінгвістики в останні роки спричинив нові аспекти дослідження явища компаративності як функціонально-семантичної категорії, або функціонально-семантичного поля [3, 11], структурованого на засадах школи О.В.Бондарка.

Функціонально-семантичне поле – це угруповання різнорівневих засобів мови, які взаємодіють на основі спільності їхніх семантичних функцій і виражають варіанти певної семантичної категорії. Можна сказати, що ФСП – це семантична категорія в поєднанні із системою засобів її вираження в окремій мові [5, с.189]. Аналізовані поля – це білатеральні єдності, які містять план вираження і план змісту. План змісту ФСП детермінується певною семантичною категорією і її компонентами, а план вираження представлено різноманітними засобами, які реалізують функції відповідної семантичної сфери. Поняття поля пов'язане з уявленням деякого простору, в якому наявна конфігурація центральних і периферійних компонентів та

окреслюються зони перетину з іншими полями. Граматика, яка ґрунтується на принципі поля, має можливість інтегрувати в єдину систему ті мовні засоби, які в традиційній граматиці розділені відповідно до рівнів мовної системи [5, с.290].

Сучасні теоретичні дослідження порівняльних конструкцій української мови засвідчують значний за обсягом масив мовних засобів – показників вираження категорії компаративності:

- 1) дієслівні та прикметникові лексеми у позиції компаративних предикатів (**відрізнитися, різнитися, контрастувати, поступатися, розбігатися; невідповідний, відмінний, різний, аналогічний, однаковий, подібний, рівнозначний, схожий, споріднений** тощо);
- 2) словотвірні:
 - прислівникові форми з **по-... ому, -чи** (*по-собачому, по-котячи*);
 - адвербалізована словоформа орудного відмінка (**-ом/-ем**) іменника з порівняльним значенням (*пилюка стояла стовпом*);
 - вищий і найвищий ступені порівняння прикметника, прислівника з синтетичним показником-морфом **-ш/-іш-**; **най-... -ш/-іш-** (або в аналітичній формі – слова **більш, менш /найбільш, найменш**);
 - прикметники з суфіксальними морфемами: **-видний, -подібний** (*хвилеподібний, грушовидний*);
 - прикметники й прислівники із суфіксами **уват-** (*юват-*), **аст-** (*яст-*), **ист-** (*гачкуватий ніс, хвилясте волосся, землистий колір обличчя*);
- 3) граматичні конструкції з порівняльними сполучниками (іменний складений присудок, порівняльний зворот, складнопідрядне порівняльне речення) **як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, немовбито, ніби, нібито**.

Щодо визначення обсягу функціонально-семантичної категорії порівняння постає питання: чи належить до неї метафора, конструкції з

модально-порівняльними частками? Семантично метафора також є порівнянням, але вираженим не за допомогою трикомпонентної моделі, а утворенням, що ґрунтується на переносному значенні слова. Однак, незважаючи на те, що в структурі речення відсутня диференціація порівняльних відношень на окремі складові: об'єкт, суб'єкт, основа, на глибинному рівні, неусвідомлено, мовець та адресат мовлення здійснюють порівняння за стандартною моделлю. Відмінність між порівнянням і метафорою полягає в тому, що в структурі елементарного акту порівняння як процесу, крім зазначених уже трьох компонентів, присутній ще й результат (висновок) порівняння. Він може свідчити про наявність/відсутність нелінійної спільної ознаки або більший/менший ступінь вияву лінійної ознаки. У метафорі вже міститься висновок-констатація про подібність двох порівнюваних сутностей. «Порівняння-уподібнення рухоме і вимірюване, метафора статична; вона відображає позбавлений внутрішньої динаміки світ» [2, с.279]. Якщо у порівнянні суб'єкт та об'єкт порівнюються лише за певною ознакою, асоціативно зближуються, то в метафорі формується нове поняття і суб'єкт іменується назвою об'єкта.

Отже, можна стверджувати, що ряд проблем, які постають в дослідженнях змісту порівняння, його типів, засобів вираження, їхньої системної взаємодії та обсягу функціонально-семантичної категорії порівняння долаються з урахуванням логічної природи компаративних відношень. Зокрема, вихід за межі формальної структури компаративних конструкцій дає розуміння про чотири типи відношення подібності; розрізнення структури логічного порівняння і структури його мовного втілення нівелює суперечності в описі порівняльних конструкцій на формально-граматичному рівні; дослідження когнітивної природи метафори дозволяє об'єднати її з порівнянням в одному полі компаративності.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Аксаков К.С. Критический разбор «Опыта исторической грамматики русского языка» Ф.И.Буслаева / К.С. Аксаков / Полное собрание сочинений Т.2, Ч.1. Сочинения филологические. – М.,1875.
- 2.Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д.Арутюнова – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
- 3.Барменкова О. П. Компаративна модель світу в російській мові та її реалізація у творах І.Бабея : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. П. Барменкова. - Київ, 2003. - 20 с.
- 4.Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И.Бартон – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 128 с.
- 5.Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А.В. Бондарко – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
- 6.Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- 7.Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І.К.Кучеренко – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 106 с.
- 8.Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Лакофф Дж. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 2-52.
- 9.Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня – Київ: Синто, 1993. – 192 с.
- 10.Українська мова : Енциклопедія [Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін.]. – К.: «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.
- 11.Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова" / Н. П. Шаповалова. – Донецьк,1996. – 16 с.